

УДК 930(100)«18»:94(477.7)

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-06

**ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЧОРНОМОРСЬКОГО РЕГІОНУ У ХІХ СТОЛІТТІ:
ІМПЕРСЬКИЙ ВАРІАНТ**

Р. Ю. Казанков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
romankazankov@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-4593-1493>

Стаття присвячена висвітленню особливостей процесу формування образу чорноморського регіону. Проаналізовано поступове вивчення та описування причорноморських територій. Досліджено процес формулювання характерних рис регіону впродовж ХІХ століття. Розкрито становлення інституційної мережі для дослідження нових земель. Прیدілено увагу працям А. Скальковського, у яких відображено ключові тези бачення чорноморського регіону в російському науковому та суспільно-політичному дискурсах.

Ключові слова: чорноморський регіон, Новоросія, козацтво, Одеса, Російська імперія.

Статья посвящена исследованию особенностей процесса формирования образа черноморского региона. Анализируется постепенное изучение и описание причерноморских территорий. Исследуется процесс формулирования характерных черт региона в течение ХІХ столетия. Раскрывается становление институциональной сети изучения новых земель. Значительное внимание уделяется работам А. Скальковского, которые отражают ключевые тезисы восприятия черноморского региона в российском научном и общественно-политическом дискурсах.

Ключевые слова: черноморский регион, Новороссия, казачество, Одесса, Российская империя.

The article is devoted to the highlighting of the particularities of the process of creation of the Black Sea region's image. Stepwise examination and depiction of the Black Sea territories has been analyzed. The process of formulation of the region's basic characteristics during the ХІХ century has been discovered. Establishment of the institutional network for the discovering of new lands has been revealed. Special attention is paid to the A. Skalkovskiy's papers which are reflect the main thesis of the Black Sea region's image in Russian scientific and socio-political discourses.

Key words: the Black Sea region, New Russia, Cossacks, Odessa, the Russian Empire.

Процес осмислення чорноморського регіону, який упродовж декількох століть існував на межі двох цивілізацій (християнської та мусульманської), а з кінця ХVІІІ століття заселявся представниками багатьох національностей, кожна з яких привнесла щось нове для подальшого розвитку зазначеного простору, являє собою актуальний приклад інтелектуального «освоєння» певного простору.

Процес формування образу чорноморського регіону впродовж ХІХ століття не отримав повноцінного висвітлення у вітчизняній історіографії. Необхідно відмітити колективну монографію, присвячену Сходу та Півдню України, у якій увагу зосереджено на найрізноманітніших аспектах історії причорноморських територій [19]. Окремі положення й тези образу регіону наявні в працях, які висвітлюють діяльність і творчість істориків ХІХ століття [10; 11], узагальнювальних роботах, що стосуються особливостей існування Південної України у ХХ – ХХІ століттях [21; 22].

Зарубіжна історіографія звертає основну увагу на проблему степового кордону Російської держави, з виокремленням певного інтересу до чорноморського регіону (В. Сандерленд [28], Т. Мартін [26], М. Ходарковський [24] та ін.).

Метою статті є висвітлення особливостей процесу інтелектуального «освоєння» чорноморського регіону та формулювання характерних рис причорноморських територій упродовж XIX століття.

Теоретичним підґрунтям нашої роботи є напрацювання фінського дослідника А. Паасі щодо проблеми інституціоналізації регіону, де виокремлено чотири основні стадії: виділення певного територіального комплексу, концептуалізація бачення цього простору, формування інституційної мережі в межах регіону, становлення регіону як частини суспільства [27, р. 121].

У процесі формування образу чорноморського регіону впродовж XIX століття, територіальні межі даного простору були більш-менш сталими й підтримувалися значною частиною дослідників. У якості кордонів регіону традиційно виокремлювалися території тодішніх Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній [6, с. 70; 5, с. 140]. Втім, існували певні незначні коливання в трактуванні меж чорноморського регіону. Така колізія характерна для А. Скальковського («Карамзіна Новоросійського краю» за висловом О. І. Маркевича) [8, с. 29], який іноді варіював кордони Новоросійського краю. У найбільш відомій праці – «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю. 1731-1823» – дослідник обмежував регіон лише степовою частиною причорноморських земель, тобто з включенням малої частини Таврійської губернії до Катеринославської та Херсонської губерній [15, с. II]. В іншій праці, опублікованій 1838 року, А. Скальковський взагалі включає до складу Новоросійського краю тільки дві губернії (Катеринославську та Херсонську), не згадуючи про Таврію [16, с. 1.]

Процес концептуалізації бачення чорноморського регіону розпочинається наприкінці XVIII ст., з виходом Російської імперії до Чорного моря. Запускається дослідження та опис нових територій, пошуку їх місця у складі держави. Досить влучно відповідний стан речей схарактеризував А. Скальковський, який відмітив, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. «Нова Росія була краєм ще невідомим для решти імперії» [15, ч.2. с. 2].

Суттєвою складовою формування образу регіону є вибір назви для певного територіального комплексу [27, р. 125; 25, р. 192]. Наміри царського уряду щодо чорноморських територій чітко простежуються у назві, під якою ті мали увійти до складу держави – «Новоросія», «Новоросійський край». Тобто придбані чорноморські землі, незважаючи на поширені тези про повернення споконвічних земель, мали статус «нового», яке належало відповідним чином «описати, картографувати, знайти йому справжню історію» [20, с. 272]. Офіційний, імперський термін «Новоросія» став основним у науковому та суспільно-політичному обігу протягом XIX – початку XX ст. Найяскравіше повсякденне застосування терміну «Новоросія» зафіксоване в тодішніх місцевих періодичних виданнях (зокрема, «Новоросійський календарь», «Новоросійський телеграф», «Новоросійские ведомости», які містили чималий обсяг інформації щодо чорноморського регіону) та у назві для вищого навчального закладу, який було відкрито у 1865 році (Імператорський Новоросійський університет), із власним науковим журналом «Записки Императорского Новоросійского университета». Ще одним прикладом укорінення нової назви можна вважати недовготривале існування міста під назвою Новоросійськ (1796-1802 рр.) – перейменованій Катеринослав за часів правління Павла I.

Початок інтелектуального «освоєння» чорноморського регіону на рубежі XVIII – на початку XIX століття фіксується в численних і популярних на той час подорожніх нотатках, щоденниках мандрівників (ентузіастів або чиновників, які були направлені працювати на нові території). Відповідні праці подавали чималу кількість фактичного матеріалу, що стосувалася найрізноманітніших аспектів, як-от: статистичні дані, звичаї, побут, окремі історичні відомості тощо. Хоча зазначені праці, значною мірою, ґрунтувалися на особистих враженнях,

спостереженнях, тим не менш вони закладали основу для подальших, більш фундаментальних досліджень регіону [10, с.14-15]. Серед найбільш відомих авторів праць цього жанру необхідно назвати П. Сумарокова, С. Палласа, В. Зуєва, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін.

Часом у подорожніх нотатках відбивалися ідеї, характерні для офіційної точки зору на придбані території. Підчас своєї мандрівки Кримом, відомий літератор та російський чиновник П. Сумароков підкреслював, що приєднання нових територій наприкінці XVIII ст. є лише «поверненням давніх завоювань» [18, с.56]. Його праця «Мандрівка по всьому Криму і Бесарабії у 1799 році», яка вийшла друком у 1800 році, формулює образ Російської держави, яка принесла цивілізацію та розвиток на ці землі. Відповідні думки П. Сумарокова перегукуються із положеннями маніфесту Катерини II, який зафіксував ліквідацію Запорозької Січі [12, с. 191]. Особливо цивілізаторська місія імперії стосується Криму, який у П. Сумарокова постає глухим куточком землі та краєм Європи [18, с. 79]. Тим не менш, незважаючи на постійні апелювання до азійськості Криму, автор називає його «скарбом Росії» та «родючою теплицею» держави [18, с. 193]. Втім, автор постійно підкреслює, що новий «скарб» потребує пильної уваги держави, в особі монарха, у справі розвитку промисловості, землеробства й торгівлі. Загальною характерною рисою подорожніх описів є наявність у тексті тез про цивілізаторську місію Російської імперії на територіях, що були приєднані, а також про значне запустіння регіону, унаслідок чого довелося проводити політику заселення степів за рахунок вихідців з інших губерній [18, с.5].

Основні елементи образу регіону включали декілька ключових положень: вплив та значення урядової політики в освоєнні чорноморських земель, роль козацтва в життєдіяльності регіону, трактування нових територій як колонізованих чи завойованих.

Слід зазначити, що праці, створені впродовж XIX століття, характеризуються відчутною глорифікацією намірів та заходів російських імператорів щодо наближення та здобуття чорноморських берегів. У цьому контексті чітко вимальовуються дві ключові фігури: Петро I та Катерина II, які доклали найбільше зусиль для реалізації південного вектору розвитку держави. Разом з тим, інколи відчувається певне зміщення акцентів на діяльність саме Катерини II, яка проявила рішучість та наполегливість у запровадженні на півдні «законності та благоустрою» [6, с. 10]. Красномовним натяком та підтвердженням великої ролі імператриці в освоєнні та розвитку регіону є уявлення про Одесу як «катерининське вікно у Європу» [4, с. 44].

Вагомим аспектом образу чорноморського регіону, який поступово складався впродовж XIX століття, є ставлення до козацтва. Відразу необхідно наголосити, що в авторів немає повної однаковості в цьому питанні. При аналізі ставлення до запорізького козацтва виокремлюються дві основні точки зору: безумовно негативне сприйняття козацтва та його можливої ролі в освоєнні та житті регіону і часткове визнання за козацтвом позитивної ролі «заборона» проти татар і турків, що давало можливість більш-менш стабільно розвиватися прикордонним територіям.

Негативне ставлення до запорізького козацтва в контексті осягнення нового регіону було закладене ще маніфестом Катерини II «Об уничтожении Запорожской сечи, и о причислении оной к Новороссийской губернии» від 3 серпня 1775 року. Серед головних завдань цього документу було намагання підкреслити деструктивну роль запорізького козацтва й обґрунтування/виправдання його ліквідації та інкорпорації більшості степових земель [2]. Головними обвинуваченнями стосовно козацтва були: постійні грабунки населення Новоросійської губернії, виведення населення на запорізькі землі, створення перешкод для нормального розвитку торгівлі [12, с. 191-192.].

Важливою складовою виступає теза про заперечення будь-яких прав козацтва на землі чорноморського регіону. У цьому контексті запоріжців звинувачували в самовільному захопленні чорноморських територій (з точки зору російського уряду, належних йому), із підкресленням «уявного» права на давно належні запоріжцям землі [12, с. 192.; 6, с.10].

Відмова у претензіях на володіння територіями посилювалася й негативними конотаціями авторів, які інколи ставили представників запорозького козацтва на один шабель із татарами Кримського ханства, підкреслюючи один рівень розвитку суспільств та деструктивну природу їх діяльності. Відповідні тези підкріплювалися епітетами на кшталт «дикі орди запорожців» [7, с. 344] або менш різкими – «недоброзичливі сусіди» [13, с. 24].

Варто підкреслити, що існувала більш позитивна точка зору щодо запорозького козацтва та його значення в житті чорноморського регіону. Частина дослідників визнавала за козацтвом більш-менш позитивну роль, підкреслюючи важливість його існування на кордонах російської держави, трактуючи останнє як «оплот» стримування агресії з боку татар і турків [4, с. 19, 44].

Д. Багалій відводив чільне місце запорозькому козацтву, яке поступово колонізувало степовий простір, поширивши свій вплив на територію майбутніх катеринославської та херсонської губерній [1, с. 27]. На думку Д. Багалія, яку повною мірою поділяв Д. Міллер, козацтво відіграло подвійну роль: по-перше, захищало землі від набігів зазначених представників ісламського світу, і, по-друге, розширюючи свою сферу впливу, відвойовувало степ у кочовиків [1, с. 23; 9, с.22].

Паралельно із проголошенням низького рівня розвитку чорноморських територій за часів козацтва, неспроможності запровадити стали культурну ситуацію в регіоні обґрунтовувалася ще одна з поширених з часом тез, які закладалися в основу бачення чорноморського регіону, – положення про цивілізаторську місію Російської імперії. Подібні висловлювання характерні для праць багатьох жанрів, які виникають впродовж ХІХ століття. Майже однотайно автори підкреслюють та укорінюють думку про значне відставання чорноморського регіону у порівнянні з іншими територіями імперії. Якщо останні демонструються як землі, де панують законність, розвиток та спокій, то нові території трактуються недорозвиненими та «дикими» [6, с. 6]. Під час візиту великого князя Миколи Павловича в червні 1816 року до Одеси у привітальній промові один з учнів Комерційної гімназії підкреслив факт існування «дикого степу» на місці тодішньої Одеси ще на самому кінці ХVІІІ століття [17, с. 28]. Згаданий виступ є дуже промовистим з точки зору побутування характерних положень, якими маркувався чорноморський регіон у ХІХ столітті. Адже у декількох реченнях були поєднані і теза про цивілізаторську місію Російської імперії, і глорифікація російських імператорів (особливо Катерини ІІ), завдяки яким ця територія перетворилася на «процвітаюче» місто, спроможне конкурувати із «першокласними російськими містами» [17, с. 29].

Перша половина ХІХ століття характеризується подальшими спробами досягнення чорноморського регіону, що проявилися у формуванні інституцій, основним завданням яких ставало ствердження російського характеру регіону. У науковому плані провідну роль на Півдні відіграла Одеса, яка стала зосередженням наукових закладів, організацій. Однією з перших наукових інституцій, покликаних досліджувати новий регіон, стало Одеське Товариство історії та старожитностей (ОТІС). Створене зусиллями ентузіастів – Д. Княжевичем, М. Мурзакевичем та іншими, – воно було покликане проводити дослідження чорноморського регіону в багатьох галузях (археологія, історія, нумізматики тощо) [14, с. 552]. У статуті Товариства, який був прийнятий 1839 року, зазначалося, що основним завданням організації буде розповсюдження історичних та археологічних відомостей про «Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію», та підготовка необхідних матеріалів для створення майбутньої історії чорноморського регіону [23, с. 1-2.].

Отримавши дозвіл на проведення досліджень на всій території Новоросійського краю, Товариство починає публікувати власне періодичне видання – «Записки Одеського Товариства історії та старожитностей», яке виходило друком до 1919 року. Необхідно наголосити, що «Записки» стали неоціненним джерелом емпіричного матеріалу, який був присвячений найрізноманітнішим аспектам розвитку чорноморського регіону. Уже перші томи видання містять початкові спроби дослідити історію регіону. Тут слід згадати

дослідження В. Розанова (архієпископа Катеринославського Гавриїла), присвячене спробі узагальнення історії чорноморських територій, праці А. Скальковського, М. Мурзакевича, Ф. Бруна та ін., матеріали з археології, нумізматики тощо. Подальші кроки з наукового вивчення регіону та розвитку освіти зазначеного простору пов'язані з Новоросійським університетом, який був відкритий у 1865 році і став одним з найбільших та поважних закладів на півдні Російської імперії.

Після приєднання причорноморських земель до складу Російської імперії розпочалося поступове формування уявлень про цей новий простір. Розвідки мали спочатку публіцистичний характер (особливо подорожні записи). Подальше осмислення регіону перемістилося в наукову площину та відбувалося в напрямі створення загальної історії регіону та організації наукових досліджень простору. Основною метою була легітимізація права Російської імперії на відповідні землі, дослідження господарського потенціалу краю для нагальних потреб російського уряду. У рамках діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1839) та Новоросійського університету (1865) формування уявлень про чорноморський регіон продовжилося в рамках створення джерельної бази для пізнання минулого. Сформований образ регіону Новоросія як невід'ємної «житниці» міцно увійшов до традицій російської історіографії кінця XIX – початку XX ст.

Характерну особливість формування образу чорноморського регіону впродовж XIX століття влучно сформулював В. Сандерленд: відбувається трансформація уявлення про регіон від «антитези Російської держави до невід'ємної її частини» [28, р. I].

Література

1. Багалій Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д. Багалій – Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 117 с.
2. Біднов В. «Атакування» Запорізької Січі / В. Біднов // Літературно-Науковий вісник. – 1925. – Кн. IX. – С. 51 – 70.
3. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921-роках. Еволюція соціальних ідентичностей: [монографія] / Д. Д. Білий Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 542 с.
4. Бориневич А. С. Императрица Екатерина II. Новороссия и Одесса: общедоступный очерк / А. С. Бориневич. – Одесса: тип. Высочайше утверж. Южно-Русского о-ва печатного дела, 1896. – 44 с.
5. Гавриил Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т.2. – с. 140 – 210.
6. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края. Речь адъюнкта Комарницкого. – Одесса, 1849. – 70 с.
7. Ляпиков М. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае / М. Ляпиков // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т.2. – с. 330 – 356.
8. Маркевич А. И. Некролог (А.А. Скальковский) / А. И. Маркевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1900. – Т. XXII. – С. 23 – 42.
9. Міллер Д. Заселение Новороссийского края и Потемкин. 2 изд. / Д. Міллер – Харьков: Паровая типография «М. Зильберберг и С-вья», 1901. – 40 с.
10. Непомнящий А. Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці XVIII - на початку XX століть: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.08 [Електронний ресурс] / А. А. Непомнящий; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2001. – 32 с.

11. Новікова Л. В. Проблема володіння Північним Причорномор'ям в оцінці А.О. Скальковського / Л. В. Новікова // Записки історичного факультету. Одеський національний університет ім. І. Мечникова. – Вип.11. – 2001. – С. 116 – 124.
12. Об уничтожении Запорожской сечи, и о причислении оной к Новороссийской губернии]: [Манифест Екатерины II от 3 авг. 1775 г.] // Полное собрание законов Российской империи. – Т.20. 1775-1780. – СПб, 1830. – С. 190-193.
13. Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый. Г. А. Т. и К. – Одесса: В городской типографии, 1851. – 53 с.
14. Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей (по поводу 75-летия его существования) / М. Г. Попруженко // Исторический Вестник. Историко-литературный журнал. – 1914. – Т.138. – С. 544-555.
15. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731-1823. В 2-х частях / А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1836, 1838 – Ч. 1.: С 1730 по 1796. – 1836. – [4], XI, 288.
16. Скальковский А. А. Изустные предания о Новороссийском крае / соч. А. Скальковского. – С. Петербург: в типографии Императорской академии наук, 1838. – 29 с.
17. Скальковский А. Материалы для истории общественного образования в Одессе / А. Скальковский. – Одесса: В типографии П. Францова, 1867. – 34 с.
18. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков – М.: Университетская типография, 1800. – 244 с.
19. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т.1. Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 378 с.
20. Толочко О. Російське «відкриття України» / О. Толочко // Українські проекти в Російській імперії. Нариси в 3-х томах. – Т.1. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 266 – 310.
21. Турченко Г. Ф. Історичний вибір: Південна Україна чи Новоросія / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 77 – 87.
22. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 166 с.
23. Устав Одесского общества истории и древностей. – Одесса: в Городской тип., 1839. – 17 с.
24. Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800. / M. Khodarkovsky. – Bloomington: Indiana University Press, 2002. – 290 p.
25. Mannova E. Southern Slovakia as an imagined territory / E. Mannova // Frontiers, regions and identities in Europe / Edited by S. Elias. – Pisa: Plus-Pisa university press, 2009. – p. 185 – 204.
26. Martin T. The Empire's new frontier: New Russia's path from frontier to "okraina" 1774-1920 / T. Martin // Russian history. – 1992. – Vol. 19. – N.114. – P. 181-201.
27. Paasi A. The institutionalization of regions: A theoretical framework for understanding of regions and the constitution of regional identity / A. Paasi // Fennia 164/1. – 1986. – pp. 105 – 146.
28. Sunderland W. Taming the Wild Field: colonization and empire on the Russian Steppe / W. Sunderland. – Ithaca: Cornell University Press, 2004. – 245 p.